

Persoonan pragmatiikan puntarissa

MINNA-RIITTA LUUKKA

Kieli ja kielenkäyttö

Tieteen tekeminen on siinä mielessä perinnelaji, että kullakin alalla vallitsevat teoreettiset taustaoletukset vaikuttavat voimakkaasti tutkijan näkökulmaan, halusi pa hän sitä tai ei. Teoria on ikään kuin silmälasit tai pahimmassa tapauksessa kuin silmälaput tutkijalle. Yleisesti hyväksytyt taustaoletukset esimerkiksi kielestä ja sen olemuksesta ohjaavat tutkimusaiheen valintaa, ongelmanasettelua, havaintojen tekoa ja jopa aineiston keruuta. Perinteestä ei voi eikä tietysti kannatakaan sanoutua kokonaan irti. On esimerkiksi käytettävä tiettyjä yhteisiä peruskäsitteitä, jotta ylipäätään voisi edistää yhdessä tiedettä. Silloin tällöin on kuitenkin terveellistä kurkistaa näiden käsitteiden taakse ja pohtia, millaiseen käsitykseen kielestä nuo käsitteet perustuvat.

Yksi koko kielitieteelliseen ajatteluun merkittävästi vaikuttaneista kahtiajajoista on Saussuren erottelu kielen ja puhunnan ja Chomskyn erottelu kielikyvyn ja performanssin välillä. Kielitieteen ihanteeksi muodostui formalismi ja kielitieteen ja kieliopin tehtäväksi tuli kuvata kieltä aukottomana systeeminä. Perinteisessä kielitieteessä luonnollinen kieli kuvataan säännöstöllä, joka itse asiassa kuvaakin ideaalia kieltä ja kielenkäyttöä, ei todellista, vaihtelevaa kielenkäyttöä, jossa merkityksistä neuvotellaan. Kieli on formalistille rakenteita täynnä oleva systeemi, joka toimii systeemin edellyttämällä tavalla. Kieli ja kielikyky on abstrakti ja kuvaamisen arvoinen systeemi, puhunta ja performanssi taas se jätesäkki, johon heitetään kuvaukseen sopimaton kielenkäyttö.

Kielen sosiaalisesta luonteesta ja vuorovaikutuksesta kiinnostuneen kannalta ongelmana on se, että suuri osa todellisesta kielestä ja sen variaatioista jää kuvauksen ulkopuolelle. Interaktiosta kiinnostuneen kannalta performanssi on nimitäin pääasiallinen kiinnostuksen kohde. Tutkija voi toimia kahdella tavalla: Hän voi ilmoittaa, että on kuitenkin kiinnostunut performanssista ja yrittää kuvata sitä olemassa olevin käsittein tai luoda performanssillekin oma käsitteistönsä, kuten Hymes on tehnyt kommunikatiivisen kompetenssin käsitteen avulla. Toinen vaih-

toehto on se, että Hallidayn tavoin jättää koko chomskylaisen jaottelun huomiotta, koska se ei ole relevantti todellisen interaktion kuvaamisen kannalta (ks. esim. Halliday 1978).

Formalistinen näkemys kielestä korostaa kieltä systeeminä. Kielisysteemin säännöstöä, kielioppia, pidetään ensisijaisena ja kielen varsinaista käyttöä toissijaisena. Tämä syvälle iskostunut käsitys kielestä on johtanut siihen, että pragmaattisissa tutkimuksissakin kielenkäyttöä katsellaan kieliopin määritelmien lävitse ja määritellään todelliset kielenkäyttötavat kieliopillisten muotojen toissijaiseksi käytöksi. Ensisijaisuuden kriteerinä on siis nimenomaan kieliopin mukainen käyttö (toissijaisuudesta ks. esim. Yli-Vakkuri 1986; Hakulinen – Karlsson 1979: 276–280).

Tämän näkökulman valinta on tietysti kielitieteellisen tutkimustradition kannalta ymmärrettävä vaihtoehto, mutta ei ainoa mahdollinen. Pragmatiikan ja diskurssin tutkimuksen kannalta jokainen käyttö on käyttöä ja siis samanarvoista. Mikäli käsitteitä ensisijainen ja toissijainen haluttaisiin käyttää, pitäisi kriteerinä olla ennemminkin yleisyys tai neutraalius. Näin ollen esimerkiksi ilmaus *me mennään* olisi puhutussa kielessä ensisijaisessa käytössä, vaikka perinteisen kieliopinäkemyksen mukaisesti se onkin passiivimuodon toissijaista käyttöä. Samalla tavalla kieliopeissa esitetty imperatiivinen lausetyyppi ei pragmaattisesti olekaan tyypillinen ja yleisin käsky, vaikka sitä pidetään ensisijaisena. Pragmaattiselta kannalta suora käsky (imperatiivinen lause) näyttäisikin tunnusmerkkiseltä ja siis toissijaiselta tavalta käskettä (ks. esim. Muikku-Werner 1993: 282, 311).

Todellista kielenkäyttöä tutkiva joutuu väistämättä selvittämään välinsä kieliopin käsitteiden kanssa. Vaikka kieliopin tarkoituksena ei olekaan kuvata performanssia, täytyy niiden välille olettaa jonkinlainen suhde. Onhan kielitieteen tehtävänä ollut kehittää performanssin analyysin avulla kuva kielen systeemistä, joka kuvataan kieliopissa. Ongelmalliseksi tilanteen tekee se, että kieli (*la langue*) voidaan johtaa puhunnasta (*la parole*), mutta puhunna ei voidakaan johtaa kielestä. Tästä huolimatta kieliopin, varsinkin syntaksin, käsitteet määritellään »käyttöinä» (esimerkiksi: persoonapronominien avulla viitataan henkilöihin, pronomineja käytetään nominien asemesta) tai »merkityksinä» (esimerkiksi: passiivin merkitys on +INHIMILLINEN ja –DEFINIITTINEN). Mielenkiintoista onkin pohtia, mistä »käytöstä» ja mistä »merkityksestä» on kyse. Onko kyseessä kieliopillinen käyttö ja kieliopillinen merkitys vai todellinen, vuorovaikutuksellinen käyttö ja merkitys?

Kielenkäytön kuvaukseen formalistinen näkökulma antaa suhteellisen vähän eväitä, ellei kielenkäytöllä sitten tarkoiteta vain sitä, miten puhuja tai kirjoittaja käyttää kielen rakenteita (esimerkiksi: miten puhuja käyttää pronomineja tai mikä on kysymyslauseiden sanajärjestys). Funktionaalista näkökulmasta kielenkäyttöä taas analysoidaan toiminnan – ei kielellisten muotojen – lähtökohdista (esimer-

kiksi: miten puhutellaan kuulijoita, miten kysytään).

Formalistiselle näkökulmalle on ominaista autonomisuus ja systemaattisuus. Kielen systeemi elää omaa elämäänsä irrallaan todellisesta vuorovaikutuksesta. Tekstit ovat itsenäisiä kokonaisuuksia, joista varsinaiset, objektiiviset ja stabiilit merkitykset löytyvät. Tekstin tuottajan rooli on keskeinen, sillä hänen tehtävänsä on asettaa sanansa tekstiin niin, että hänen tarkoittamansa merkitykset välittyvät lukijalle tai kuulijalle. Formalistille merkityksen kuvaus voi olla esimerkiksi seuraavan kaltainen: »Lause muodostetaan siten, että otetaan kielen sanastosta (leksikosta) sanat (lekseemit) ja sijoitetaan ne kieliopin mukaiseen lausekaavaan tarvittavin päättein, liittein ja tunnuksin ja eräissä tapauksissa johtiminkin varustettuina – – . Puheessa tai kirjoituksessa esiintyvällä lauseella on normaalisti vain yksi merkitys, se mitä puhuja tai kirjoittaja lauseellaan tarkoittaa. Eri asia on, että lause voi joskus olla monitulkintainen, jolloin kuulija tai lukija joutuu valitsemaan oikean tai väärän vaihtoehdon.» (Koski 1989: 115.)

Vuorovaikutuksellinen, dialoginen näkemys kielestä lähtee puolestaan siitä, ettei stabiileja ja objektiivisia merkityksiä olekaan olemassa. Merkitykset eivät löydy tekstistä ja sen sisältämistä muodoista, vaan ne syntyvät puhujan ja kuulijan tai kirjoittajan ja lukijan välisessä vuorovaikutuksessa. Merkityksen synnyttäminen ei ole tekstin tuottajan vastuulla eikä hänen oikeutensakaan, sillä kielen käyttö on neuvottelua. Sama teksti tai ilmaus voi siis merkitä eri asioita eri tilanteissa, eri puhujan tai kirjoittajan tuottamana ja eri kuulijan korvissa tai lukijan silmissä. Tällöin pienikin vaihdos ilmaisun keinoissa (esimerkiksi henkilöön viittaaminen nimellä pronominin sijasta) vaikuttaa vuorovaikutukseen ja sitä kautta merkitykseen. Kun formalistin merkitys löytyy kielestä (*la langue*), niin dialogistin merkitys löytyy puhunnasta (*la parole*). (Ks. esim. Bakhtin 1973, 1981; Rommetveit 1974, 1992; Nystrand – Wiemelt 1991.)

Kielen näkeminen ensisijaisesti vuorovaikutuksena houkuttaa tarttumaan tekstin vuorovaikutuksellisiin piirteisiin: henkilöviittauksiin. Pohdiskelen tässä artikkelissa persoonapronominien ja passiivin käyttöä henkilöviittauksissa, ja yritän katsoa näiden kieliopillisten käsitteiden tarjoamia mahdollisuuksia pragmaattiselle tutkimukselle. En siis suinkaan yritä todistaa, että kielioppi sääntöineen olisi väärässä tai täysin arvoton. Ymmärrän hyvin, että kieliopin kuvaus on tarkoitettu abstraktin systeemin kuvaukseen ja että sen täytyykin olla eräänlainen kompromissi. Siitä huolimatta yritän katsoa perinteisen kieliopin käsitteitä erilaisesta, ei-formalistisesta näkökulmasta.

Persoonat ja kielentutkimus

Kieliopillinen käsite *persoona* on lähtöisin kreikan kielen vastaavasta sanasta, jolla on tarkoitettu draamallista karakteria tai roolia. Tämän käsitteen sisällyttäminen kieliopilliseen kuvaukseen on Lyonsin (1977: 638) mukaan osoitus siitä, että puhetilanteet nähdään näytelminä, joissa puhuja näyttelee pääroolia, ensimmäistä persoonaa, ja kuulija tai kuulijat sivuroolia, toista persoonaa. Kaikki muut mahdolliset henkilöt esittävät vielä vähäisempää ja epäaktiivista roolia, kolmatta persoonaa.

Kolmannen persoonan erilainen rooli tulee esiin myös siinä, että useimmissa kielissä kolmannen persoonan persoonapronomini voidaan korvata esimerkiksi demonstratiivipronominilla (*hän* > *se*, *he* > *ne*) ja on olemassa kieliä, joissa ei ole lainkaan kolmannen persoonan pronomineja. Todennäköisesti kaikissa tunnetuissa kielissä sen sijaan on keinot ilmaista ensimmäistä ja toista persoonaa. Pronominin käyttö ei sen sijaan ole pakollista, sillä persoona voidaan ilmaista myös pelkällä verbimuodolla kuten mm. suomen kielessä. (Lyons 1977: 638–639.)

Ennen kuin kieliopin käsitettä *persoona* voi lähteä tarkastelemaan pragmaattiselta kannalta, täytyy ensin selvittää, mitä käsitteellä itse asiassa tarkoitetaan. Tuomikosken (1971) mukaan kieliopeissa persoona-käsitettä käytetään vähintäänkin kolmessa täysin eri merkityksessä, vaikka näitä merkityseroja ei lukijalle tehdäkään selväksi (ks. kuitenkin Hakulinen – Karlsson 1979: 252). Yleisimmin persoonalla tarkoitetaan kieliopillista kategoriaa, joka käsittää kolme kieliopillista persoonaa (1., 2. ja 3. persoona)¹. Tätä persoonaa ilmentävät persoonapronomit, verbien persoonapäätteet ja possessiivisuffiksit. Kieliopillisesta persoonasta on pidettävä erillään verbin tekemisen suorittaja (tekijä tai agentti), joka ei Tuomikosken mukaan kuulu kieleen ilmauksena tai ilmauksen osana, vaan se on ilmauksen tulkinnassa edellytettyä. Kolmas persoonan määritelmä on eri abstraktiotasolla: persoonalla tarkoitetaan henkilöä yleensä, inhimillistä oliota. Eniten sekaannusta on syntynyt kahden ensimmäisen tyyppin, kieliopillisen persoonan ja tekijän, välillä. Tuomikoski (1971) ehdottaakin, että kieliopillista persoonaa kutsuttaisiin persoonaksi, tekemisen suorittajaa tekijäksi ja inhimillistä oliota henkilöksi.

Fennistiikan alalla pronomineja on tutkittu etupäässä kieliopillisena ilmiönä syntaksin osana ja viittaussuhteiden kannalta. Vähemmälle huomiolle on sen sijaan

¹ Esimerkiksi: »Persoona, kieliopin kategoria, joka esiintyy ennen muuta pronomineissa: 1. persoona puhuja, 2. persoona kuulija, 3. persoona muut» (Hakulinen – Ojanen 1976: 115).

jäänyt niiden sosiaalinen ja vuorovaikutuksellinen merkitys. Pragmaattiselta kannalta suomen kielen persoonapronomineja on käsitelty puhutteluja ja kohteliaisuutta käsittelevissä tutkimuksissa (ks. esim. Yli-Vakkuri 1986, 1989; Seppänen 1989; Hakulinen 1987). Mühlhäuslerin ja Harrén (1990) mukaan kieliopillinen ja formaalinen lähestymistapa on ollut vallitseva yleisemminkin pronomineja käsittelevissä tutkimuksissa.

Myös historiallisen ja vertailevan kielentutkimuksen alalla pronomineja on pidetty epäkiinnostavana tutkimuskohteena, koska on katsottu, että pronominit eivät ole alttiina toisten kielten vaikutuksille. Vaikka pronomini muodot eivät olisikaan vaikutteille alttiina, henkilöihin viittaamisen tavat (siis pronominiinien käyttötavat) ovat. Esimerkkejä löytyy sekä uusista että vanhoista vaikutteista. Esimerkiksi englannin kielen puhuttelumudon (2. persoonan monikko) arvellaan lainautuneen normannien ranskasta. Uusista vaikutteista olkoon esimerkkinä ilmeisesti englannin mukainen *sinä*-pronominin käyttö geneerisessä merkityksessä suomen kielessä (englannin pronominiinien persoonattomasta käytöstä ks. Kitagawa – Lehrer 1990). Seuraavassa esimerkissä tutkija haastattelee opiskelijaa Englannin ja Suomen opiskelukäytäntöjen eroista. Opiskelija ei viittaa *sinä*-pronominilla tutkijaan vaan geneerisesti opiskelijoihin.

Suomessa jos sul on hirvee referaattinippu siinä esseen lopussa ni se on hyvä merkki et sä oot käyny paljo kirjallisuutta läpi, täällä se voi olla pelkästään niinku miinusta, et kahella kirjalla sä voit tehdä hyvän esseen

Yksikön toisen persoonan verbimuotojen käytöstä yksikön ensimmäisen ja kolmannen persoonan verbimuotojen asemesta löytyy tosin myös vanhoja esimerkkejä murreaineistoista (ks. Yli-Vakkuri 1986), mutta pronominiinillisen muodon käyttö on mitä ilmeisemmin uutta, muiden kielten mukaista käyttöä.

Mikäli pronomineja tarkastellaan vain muodolliselta kannalta, onkin vaikea löytää uusia kiinnostavia piirteitä pronominisysteemistä. (Perinteisen pronominitutkimuksen kritiikkiä ks. Mühlhäusler ja Harré 1990: 47–59.) Jos taas pronomineja tutkitaan pragmaattiselta ja vuorovaikutukselliselta kannalta, eteen avautuu runsaasti kiinnostavia ongelmia, esimerkiksi miten puhuja voi korostaa tai häivyttää itseään, miten vastuuta vältetään, miten luodaan yhteys kuulijaan, miten näkökulmaa vaihdetaan.

Ovatko persoonapronominit pronomineja?

Perinteisissä kieliopissa² todetaan yleensä, että persoonapronominit kuuluvat pronominiin (eli asemosanojen) luokkaan ja kieliopin määritelmän mukaisesti pronomineja käytetään nominin asemesta (lat. *pro nomen* 'nominin tilalla'). Kieliopissa ei yleensä oteta esiin sitä seikkaa, että persoonapronominit eroavat tässä suhteessa pronominiin perusmääritelmästä, koska vain endoforisia pronomineja voidaan pitää substituutteina ja suurin osa persoonapronomineista on luonteeltaan eksoforisia (ks. kuitenkin Penttilä 1963; Hakulinen – Karlsson 1979). Eksoforisten pronominiin (*minä, sinä, me, te*) tarkoite selviää puhetilanteesta, endoforisten (*hän, he*) pronominiin tarkoite taas selviää kirjoitetuissa teksteissä ympäröivästä tekstistä.

Persoonapronominit täyttävät siis huonosti tämän "asemo-tehtävänsä", mutta on tietysti mahdollista käyttää esimerkiksi *minä*-pronominia toisen nominin asemesta. Ilmaus saa kuitenkin vuorovaikutussuhteen ylläpitoon ja henkilöiden rooleihin liittyviä lisämerkityksiä, koska puhuja ei enää puhukaan itsestään (siis minästä) vaan ikään kuin kolmannesta persoonasta (hänestä). Näyttää siltä, että *minä*-pronominia voidaan käyttää ainoastaan *itse*-pronominiin tai nominien *meikäläinen* ja *allekirjoittanut* asemesta (*Itse lähdän ensi viikolla lomalle, Meikäläinen lähtee...*). Ei ole kuitenkaan itsestään selvää, että ilmaukset *minä lähdän lomalle* ja *itse lähdän lomalle* olisivat pragmaattisesti samamerkityksisiä. Lisäksi pronominiin asemesta pronominiin käyttäminen johtaa umpikujaan: myös *itse*-pronominille olisi löydettävä vastenomini. Jos taas vastineeksi valitaan nomini, muuttuu ilmauksen sävy selvästi etäisemmäksi tai joissain tilanteissa jopa koomiseksi (*allekirjoittanut lähtee lomalle*).

Niissä tapauksissa, joissa *minä*-pronominilla ei viitatakaan senhetkiseen puhujaan, pronominille löytyy tietysti vastine. Esimerkiksi narratiivisille teksteille ominaisissa ilmauksissa *Hän sanoi: minä lähdän lomalle* pronomini viittaaakin alkuperäiseen puhujaan eli siis häneen. Kyseessä on kuitenkin *minä*-pronominiin erityiskäyttö (ks. lähemmin Urban 1989).

Itse asiassa ainoa persoonapronomineista, joka täyttää täydellisesti »asemotehtävänsä» on yleensä endoforiseksi tulkittava pronomini *hän* ja sen monikkomuoto *he*. Ilmausten vuorovaikutuksellinen sävy ei muutu, vaikka pronominiin tilalle lai-

² Perinteisillä kieliopilla tarkoitan tässä esimerkiksi seuraavia lähteenä käyttämiäni kielioppeja: Ikola 1979, Karlsson 1982, Konttinen 1978, Leino 1989, Setälä 1973, Setälä – Sadeniemi 1976.

tettaisiin vastaava erisnimi tai muu nomini. Pronomineja on tutkittu nimenomaan kirjoitetuissa teksteissä, joten on luonnollista, että endoforinen viittaus määritellään t e k s t i nsisäiseksi viittaussuhteeksi ja eksoforinen ulkoiseksi. Puhutun kielen, esimerkiksi keskustelujen pronomineja tutkittaessa joudutaan pohtimaan uudelleen, mitä ulkoisuus ja sisäisyys tarkoittaa. Hakulinen ja Karlsson (1979: 252) toteavat, että 3. persoona on vain poikkeustapauksissa eksoforinen, nimittäin kohteliaisuuskoodiin kuuluvassa ilmauksessa *Hän on hyvä ja istuu*. Puhutussa kielessä sen sijaan *hän* on usein eksoforinen (esim. keskusteluissa *Anna se hänelle, Kuka hän on?*). Kolmannen persoonan eksoforisuus on kuitenkin luonteeltaan erilaista kuin muiden persoonapronominien, koska pronominit *hän* ja *he* voidaan korvata toisella nominilla ilmauksen merkityksen olennaisesti muuttumatta.

Onko passiivi passiivi?

Passiivin käyttötavat henkilöviittauksissa ovat moninaiset. Passiivin on katsottu liittyvän niin kiinteästi persoonataivutukseen, että sitä on pidetty yleisluontoisena, neljäntenä persoonana (Tuomikoski 1971; Hakulinen – Karlsson 1979). Yli-Vakkurin (1986) mukaan puhekielessä, varsinkin murteissa, passiivia käytetään yksikön ensimmäisen ja toisen ja kaikkien monikon persoonamuotojen funktiossa. Yli-Vakkurin tutkimus lähtee liikkeelle kieliopillisista muodoista, joten puhekielessä yleisin tapa viitata monikon ensimmäiseen persoonaan, tyyppi *me mennään*, on luokiteltu passiiviksi. Samanlaiseen muodolliseen ratkaisuun on päätynyt myös Shore (1986). Pragmaattiselta kannalta ilmaus on kuitenkin aktiivinen, osoittaahan pronominin käyttö nimettyä tekijää. Ilmaus on passiivinen vain verbim u o d o n osalta.

Yli-Vakkurin (1986) aineistossa passiivi ei esiinny lainkaan yksikön kolmannen persoonan funktiossa, mutta sekin on mahdollista. Katselimme ystäväni kanssa valokuvaa, jossa toinen ystäväni istui viinilasi kädessä. Katselija sanoi: *Sitä vaan viiniä siemaillaan*. Kuvassa ei ollut näkyvissä muita henkilöitä, joten ainoa mahdollisuus on, että puhuja viittasi passiivimuodolla henkilöön, joka ei ollut läsnä tilanteessa.

Kieliopeissa passiivista todetaan esimerkiksi, että teon toimittajaa ei ilmaista (Setälä – Sadeniemi 1976) tai sillä ilmoitetaan teon toimittajaksi epämääräinen persoona (Ikola 1979; Karlsson 1982; Leino 1989; Penttilä 1963; Setälä 1973; Siro 1964). Tuomikoski (1971: 171) määrittelee passiivin seuraavasti: »Passiivi ei ole persoonaton eikä oikeastaan edes epämääräispersonainen vaan paremminkin (subjektiton) epämääräistekijäinen, kun epämääräisellä tarkoitetaan epämääräisesti ilmaistua. Se ei liioin ole tekijätön, vaan nimenomaan henkilötekijäinen.»

Määritelmä on sikäli mielenkiintoinen, että vain suluissa oleva passiivin subjektittomuus erottaa sen aktiivin sisältämistä epämääräistekijäisistä ilmauksista, jotka muilta osin täyttävät passiivin merkitysvivahteen (esim. *Joku juoksee pihalla*).

Toisin kuin indoeurooppalaisten kielten passiivi suomen passiivi ei siis ole persoonaton eikä tekijätön muoto, vaan passiivimuotoisen verbin tekijä on inhimillinen mutta indefiniittinen (Tuomikoski 1971; Hakulinen – Karlsson 1979). Tästä syystä esimerkiksi Shore (1986) päätyy siihen, ettei suomessa ole lainkaan passiivia, vaan sitä muistuttava indefiniittinen verbikategoria. Yhteistä indefiniitillä ja passiivilla on se, että molemmat mahdollistavat agentin häivyttämisen. (Eri kielten passiivikategorioista ks. esim. Siewierska 1984.)

Aukottomien sääntöjen ja määritelmien laatiminen kielestä ja varsinkin kielen käytöstä on osoittautunut vaikeaksi, ellei mahdottomaksi. Niinpä passiivin määritelmä +INHIMILLINEN ja -DEFINIITTINEN ei riitä kuvaamaan passiivin todellista käyttöä. Passiivilauseen agentti voi olla myös -INHIMILLINEN, esimerkiksi koira (Emäntä koiralle: *Täällä sitä vaan lojutaan*). (Lisäesimerkkejä ks. Shore 1986.)

Myös agentin indefiniittisyys on kyseenalaista, mikäli kieltä tarkastellaan kontekstissaan ja nimenomaan vuorovaikutuksena eikä muotoina, sanoina ja lauseina. Jos kollegasi astuu työhuoneeseesi ja toteaa: *Täällä sitä vaan ahkeroidaan*, lienee itsestään selvää, että puhuja viittaa definiittisesti sinuun. Passiivimuodon määritelmän mukaisesti ilmauksen tekijä on indefiniittinen, mutta pragmaattisesti, vuorovaikutustilanteessa, se on definiittinen. Ilmauksen todellinen merkitys ja tarkoite on siis selkeästi definiittinen. Syyt passiivin käyttöön löytyvät puhetilanteesta, esimerkiksi tietyn sävyn tavoittelusta tai vaikkapa »laiskuudesta». Jos tilanteessa on läsnä vain kaksi henkilöä, ei ole tarpeen sanoa *sinä*, koska se on itsestään selvää.

Jotta käsitteitä definiittinen ja indefiniittinen voitaisiin käyttää kielen ilmiöiden kuvauksessa, täytyisi ne ensin määritellä. Näyttää siltä, että perinteisissä kielenkuvauksissa ilmausten definiittisyys määräytyy nimenomaan suhteessa keinotekoiisiin, irrallisiin lauseisiin ja muotoihin. Edellä olleen esimerkin *Täällä sitä vaan ahkeroidaan* verbimuoto *ahkeroidaan* on *k i e l i o p i l l i s e l t a m u o d o l t a a n* indefiniittinen, koska se ei sisällä persoonaan viittaavaa morfeemia. Mikäli ilmauksia analysoidaan vuorovaikutuksen kannalta, indefiniittisyys häviää. Henkilö, johon passiivimuodolla viitataan, on kontekstissa ilmeinen – ei lainkaan epämääräinen.

Entäs sitten?

Kielen käytön ja vuorovaikutuksen kuvauksen kannalta henkilöviittausten definiittisyyttä tai indefiniittisyyttä ei ole mielekästä määritellä muodon perusteella vaan

kontekstisidonnaisen tulkinnan perusteella. Näin ollen henkilöviittaus on definiittinen, jos se on puhetilanteessa definiittinen. Indefiniittinen se on vain silloin, kun viittauksen tarkoite ei täsmenny kontekstinkaan avulla. Tämän määrittelyn avulla saadaan kuvatuksi muodollisesti indefiniittisten ilmausten monipuolinen ja todellinen käyttö.

Vuorovaikutuksesta lähtevän definiittisyyden ja indefiniittisyyden määrittely johtaa siihen, että suuri osa esimerkiksi suomen passiivi-ilmauksista onkin käytännössä definiittisiä. Definiittisyyden ilmaisemiseen voidaan ajatella olevan kaksi strategiaa: suora ja epäsuora. Suoria definiittisyyden ilmaisuja ovat mm. ilmaukset, joissa henkilöön viitataan kyseisen persoonan pronomiinilla, nimellä tai ryhmää kuvaavalla substantiivilla (esimerkiksi: *Minä lähdän lomalle, Ville lähtee lomalle, Opiskelijat lähtevät lomalle*). Epäsuoran strategian mukaisesti puhuja tai kirjoittaja käyttääkin esimerkiksi passiivimuotoa ja geneeristä ilmaisua, vaikka voisi yhtä hyvin viitata suoraan henkilöön (esimerkiksi: *Täytyy tästä lähteä lomalle, Siinä sitä vaan istutaan*). Indefiniittisiä ilmauksia näin ollen ovat vain ne esimerkiksi passiivimuodon sisältävät ilmaukset, joiden viittauksen kohde ei selviä kontekstista (esimerkiksi: *Väitetään että..., Jotkut saattavat väittää että...*).

Kun definiittisyys ja indefiniittisyys määritellään vuorovaikutuksen kannalta pragmaattisesti, on oikeastaan samantekevää, miksi kieliopillista, muodollista kategoriaa *passiivi* nimitetään. Passiivin nimeäminen indefiniitiksi ei vielä riitä kielenkäytön kuvauksen tarpeisiin, jos lähtökohta on edelleenkin muodollinen (tyyppiä: indefiniitti on muoto, jonka agentti on kielellisessä rakenteessa spesifioimaton; Shore 1986).

Suomen kielessä on passiivin lisäksi muitakin keinoja »alentaa persoonasubjekti tekijän roolista objektiksi tai adverbiaaliksi». Tekijä-minä on mukana lauseessa, mutta ei enää korosteisessa subjektiroolissa. Esimerkiksi ilmauksissa *Minua väsyttää, Minulta jäi kirja kotiin, (Minun) pitää lähteä, Väsyttää* (ks. Hakulinen 1987). Kielen käytön kuvauksen kannalta nämä ilmaukset ovat kuitenkin samanarvoisia henkilöviittauksia kuin niiden minä-subjektilliset vaihtoehdot, esimerkiksi *Minä olen väsynyt*. Ne ovat vain muodollisesti »epäpersoonallisia» tai yksipersonaalisia. Pragmaattiselta kannalta nekin ovat definiittisiä.

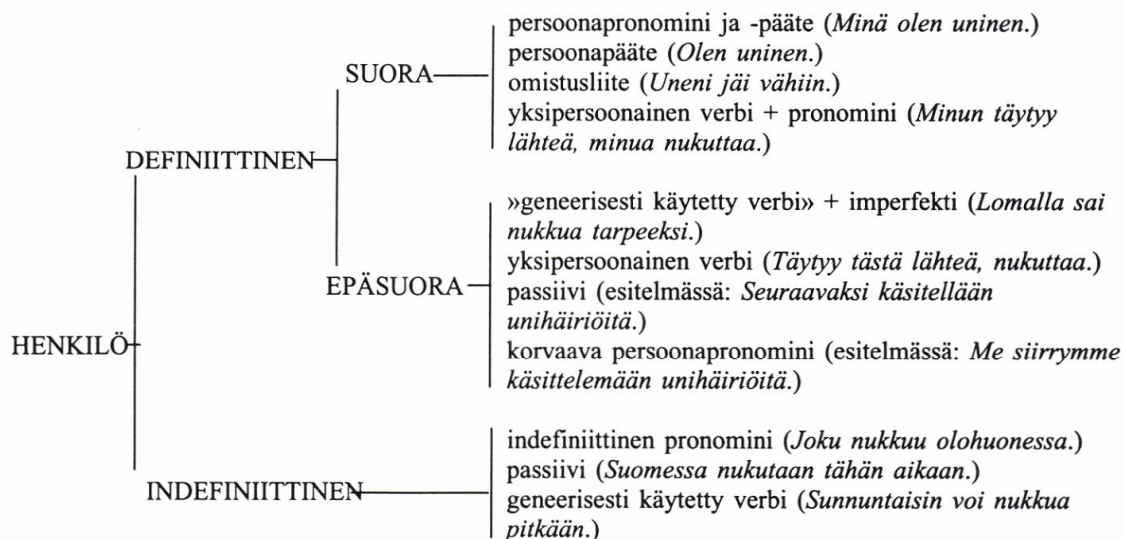
Jonkin merkitystehtävän, esimerkiksi geneerisyyden, antaminen yhdelle muodolle ei ole mahdollista, sillä ilmauksen tulkintaan vaikuttavat monet muodot yhtä aikaa. Suomen kielen geneerisenä verbimuotona pidetään yksikön kolmatta muotoa ilman persoonapronominia (esimerkiksi: *Huomenna voi nukkua pitkään*). Näissä tapauksissa tekijäksi voisi ajatella kenet tahansa tai kuten Ikola sanoo (1979: 53) mielivaltaisen (!) persoonan. Ilmauksen aikamuodolla on kuitenkin sormensa pelissä. Vuorovaikutuksen kannalta ilmaus *Englannista sai villapuseroita halvalla* viittaa ennemminkin puhujaan kuin geneerisesti kehen tahansa, vaikka kyseessä

onkin muodollisesti geneerinen ilmaus.

Kielitieteellisessä tutkimuksessa on keskitytty nimenomaan (kieliopillisten) persoonien tutkimukseen. Kielenkäytön ja vuorovaikutuksen kannalta mielenkiintoisempaa on katsella todellisia persoonia, henkilöitä. Tästä lähtökohdasta persoonapronominit ja passiivikin näyttävät toisessa valossa. Erityyppiset pronominit, persoonapäätteet, omistusliitteet, passiivi, ns. geneerisesti käytetyt verbit ja ns. yksipersonaiset ilmaukset kietoutuvat tiivistä toisiinsa. Jos lisäksi ensisijaisuuden ja toissijaisuuden määrittelyssä lähdettäisiin todellisesta kielenkäytöstä ja puhutusta(kin) kielestä, saattaisivat henkilöviittausten systeemit näyttää erilaisilta kuin kieliopissa.

Kuviossa 1. on hahmoteltu henkilöviittausten systeemiä kielenkäytön ja vuorovaikutuksellisen tulkinnan pohjalta. Kuviossa on käytetty selvyuden vuoksi kieliopin käsitteitä ja otettu esimerkinomaisesti esiin vain yksi mahdollisista henkilöistä: *minä*. Eri henkilöille täytyisi tietysti piirtää oma haaransa vuokaavioon, sillä viittaustavat ovat erilaisia. Esimerkiksi definiittisesti ja suoraan *häneen* viitattaessa voidaan käyttää nimeä tai demonstratiivipronominia.

KUVIO 1. Henkilöviittausten keinoja

Kielitieteellinen tutkimus tarvitsee käsitteistönsä. Kieliopin käsitteet ovat vakiintuneita, eikä niiden käyttämistä ilmeisesti voi lopettaa. Lähinnä tarvittaisiin asenteenmuutosta niiden käytössä. Kieliopin käsitteitä ja niiden kuvauksia ei voida pitää absoluuttisina totuuksina, ne eivät saisi ohjata kielenkäytön tutkijan ajattelua.

Niitä voidaan käyttää vain tutkimuksen työvälineinä. Naulalla voi tehdä muutakin kuin yhdistää kaksi lautaa. Kukaan ei kiellä naulan olemassaoloa, vaikka sillä onkin monia käyttötehtäviä. Samalla tavalla ei voi kieltää persoonapronomini- ja passiivikäsitteiden olemassaoloa, vaikka niiden kieliopissa kuvattu käyttötehtävä ei olekaan käytännössä ainoa. Toisaalta kaksi lautaa voi yhdistää muutenkin kuin naulan avulla ja henkilöihin voi viitata muutenkin kuin persoonapronominien avulla.

Monien ihmisten on vaikea oppia äidinkiensä kielioppia, vaikka he osaisivatkin käyttää kieltä erinomaisesti. Yksi mahdollinen syy tähän on se, että kielioppi ei tunnu liittyvän mitenkään oikeaan kielenkäyttöön ja tämän lisäksi sen säännöt usein sotivat intuitiota vastaan. Kielenkäyttäjien intuitiot syntyvät kokemuksesta eli siis kielenkäytöstä, kielioppi ei kuvaa (eikä pyrikään kuvaamaan) kielenkäyttöä, joten kielioppi ei vahvista intuitiota. Syntyy kierre, jossa äidinkielen oppija turhautuu tai päättää opetella kieliopin abstraktina, erillisenä systeeminä. Koulun kielioppikokeessa hän osaa kyllä vastata kysymyksiin, mutta työelämään siirryttyään hän kaipaakin pian »kielenhuoltokurssia», koska koulun säännöillä ei näytä olevan mitään tekemistä todellisten viestintätilanteiden kanssa. Sieltä myös miettii, mitä suomea vieraana kielenä opiskeleva kielenkäytöstä oppii, mikäli opetuksessa keskitytään kieliopin opetukseen.

Kielioppi kuvaa, miltä kieli näyttää (muotoja), ei miten kieltä käytetään, miten se syntyy ja miten sitä tuotetaan ja ymmärretään. Työnjako on selvä, mikäli tämä muistettaisiin ja muistettaisiin, että kieliopillinen persoona ei ole oikea henkilö, että persoonapronomininit eivät ole ainoita keinoja viitata henkilöihin, etteivät persoonapronomininit kirjaimellisesti ole asemosanoja, ettei passiivi välttämättä olekaan indefiniittinen, etteivät kaikki generiset ilmaukset olekaan »mielivaltaisten persoonien» esittämiä, ettei passiivi ilmoitakaan tekijäksi epämääräistä inhimillistä oliota vaan....

LÄHTEET

- AALTO, SEIJA – AULI HAKULINEN – KLAUS LAALO – PENTTI LEINO – ANNELI LIEKO (toim.) 1989: Kielestä kiinni. Tietolipas 113. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Helsinki.
- BAKHTIN, MIHAIL 1973: *Marxism and the philosophy of language*. Seminar Press. New York.
- 1981: *The Dialogic imagination*. University of Texas Press. Austin.
- HAKULINEN, AULI 1987: *Avoiding personal reference in Finnish*. – Verschueren, J. ym. 1987 (ks. tätä).
- (toim.) 1989: *Suomalaisen keskustelun keinoja I. KIELI 4*. Helsingin yliopiston

- suomen kielen laitos. Helsinki.
- HAKULINEN, AULI – FRED KARLSSON 1979: Nykysuomen lauseoppia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 350. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- HAKULINEN, AULI – JUSSI OJANEN 1976: Kielitieteen ja fonetiikan termistöä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 324. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- HALLIDAY, M. A. K. 1978: Language as social semiotic. The social interpretation of language and meaning. Edward Arnold. London.
- IKOLA, OSMO 1979: Nykysuomen käsikirja. Weilin & Göös. Helsinki.
- KARLSSON, FRED 1982: Suomen peruskielioppi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 378. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- KAUPPINEN, ANNELI – KYLLIKKI KERAVUORI (toim.) 1989: Kielen käyttö ja käyttäjä. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XXXVI. Äidinkielen opettajain liitto. Helsinki.
- KITAGAWA, C. – A. LEHRER 1990: Impersonal uses of personal pronouns. – Journal of Pragmatics 14 s. 739–759.
- KONTTINEN, RAIJA 1978: Nykysuomen käyttöopas. Koko kansan kielitoimisto. Gaudeamus. Helsinki.
- KOSKI, MAUNO 1989: Mitä se merkitsee? – Aalto, S. ym. 1987 (ks. tätä).
- LEE, BENJAMIN – GREG URBAN (toim.) 1989: Semiotics, self and society. Mouton de Gruyter. Berlin.
- LEINO, PIRKKO 1989: Suomen kielioppi. Otava. Helsinki.
- LYONS, JOHN 1977: Semantics, volume 2. Cambridge University Press. Cambridge.
- MUIKKU-WERNER, PIRKKO 1993: Impositiivisuus ja kielellinen variaatio. Julkisten keskustelujen käskyt ja kysymykset kielenopetuksen näkökulmasta. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja n:o 14. Joensuu.
- MÜHLHÄUSLER, PETER – ROM HARRÉ 1990: Pronouns and people: the linguistic construction of social and personal identity. Basil Blackwell. Oxford.
- NYSTRAND, MARTIN – JEFFREY WIEMELT 1991: When is a text explicit? Formalist and dialogical conceptions. – Text 11 s. 25–41.
- PENTTILÄ, AARNI 1963: Suomen kielioppi. Werner Söderström oy. Porvoo.
- ROMMETVEIT, RAGNAR 1974: On message structure: a framework for the study of language and communication. Wiley. London.
- 1992: Outlines of a dialogically based social-cognitive approach to human cognition and communication. – Wold, A. 1992 (ks. tätä).
- SEPPÄNEN, EEVA-LEENA 1989: Henkilöön viittaaminen puhetilanteessa. – Hakulinen, A. 1989 (ks. tätä).
- SETÄLÄ, EMIL NESTOR 1973: Suomen kielen lauseoppi. 6. painos. Otava. Helsinki.
- SETÄLÄ, EMIL NESTOR – MATTI SADENIEMI 1976: Suomen kielioppi. Äänne- ja sanaoppi. 20. painos. Otava. Helsinki.
- SHORE, SUSANNA 1986: Onko suomessa passiivia. Suomi 133. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Helsinki.
- SIEWIERSKA, ANNA 1984: The passive: A comparative linguistic analysis. Croom Helm. London.
- SIRO, PAAVO 1964: Suomen kielen lauseoppi. Tietosanakirja Oy. Helsinki.
- TUOMIKOSKI, RISTO 1971: Persoona, tekijä ja henkilö. – Virittäjä 75 s. 146–152.
- URBAN, GREG 1989: The »I» of discourse. – Lee, B. ym. 1989 (ks. tätä).
- VERSCHUEREN, JEFF – MARCELLA BERTUCELLI-PAPI (toim.) 1987: The pragmatic perspective. Selected papers from the 1985 international pragmatics conference. Pragmatics & Beyond Companion Series. John Benjamins publishing company. Amsterdam.
- WOLD, ASTRI HEEN (toim.) 1992: The dialogical alternative. Towards a theory of language and mind. Scandinavian University Press. Oslo.
- YLI-VAKKURI, VALMA 1986: Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö. Turun

yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turun yliopisto. Turku.

————— 1989: Suomalaisen puhuttelun piirteitä. – Kauppinen, A. ym. 1989 (ks. tätä).

Grammatical persons vs. real persons

MINNA-RIITTA LUUKKA

The system of indicating person in Finnish is discussed from a pragmatic and an interactive point of view. In the traditional grammar, person in Finnish is expressed by personal pronouns, personal endings of verbs, and by possessive suffixes. Grammatically defined persons are, however, different from real persons participating in interaction. Thus, it is not enough merely to consider the grammatical indicators of person when the occurrence of real persons in text is described.

A formalistic approach to language emphasises the structural properties of language and the independence of meaning, and tends to forget the significance of the context. In contrast, an interactional, dialogical approach starts from the assumption that there are no stable and objective meanings. Meanings are not found in the text and its structures but created in the interac-

tion between speakers and listeners or writers and readers. Thus, an expression grammatically defined as unipersonal, generic, or passive does not, in an interactive situation, generally refer to an indefinite person but specifically to a definitive one. When describing language use, the indefiniteness or definitiveness of expressions should therefore be contextually defined.

Linguistic research does, of course, require a conceptual framework. Grammatical concepts are established, and their use is not likely to be abandoned. What is needed, however, is a change in attitudes towards their application in research. Grammatical concepts and their definitions cannot be regarded as absolute truths, and thus they should not too strictly govern the thinking of researchers interested in language use.